

З ІСТОРІЇ РАДІОЛОГІЇ

Є.Г. Русанова,
К.В. Русанов

*Харківський національний
університет ім. В. Н. Каразіна*

Харківські сучасники С.П. Григор'єва — соратники, конкуренти, учні*

До недавнього часу публікації в науковій періодиці вельми стримано висвітлювали перший період організації Української рентгенологічної академії (РА), який фактично розпочався задовго до дати офіційного заснування установи (30.07.1920 р.), та персональний склад колективу співробітників, узятих на роботу за життя директора-засновника академії — Сергія Петровича Григор'єва.

У праці [1] зазначено, що С.П. Григор'єв був призначений директором РА 15 травня 1920 р. наказом Наркомздор'я (НКЗ) УРСР № 67 від 01.06.1920 р., а його помічником — М. С. Драго. Втім, перелічивши структурні підрозділи академії (фізичну, анатомічну, патологоанатомічну, фізіологічну, радіохімічну і зоологічну секції, а також діагностичний і терапевтичний відділи) і зазначивши, що список особового складу був затверджений наказом НКЗ УРСР № 90 від 29.06.1920 р., автори цієї праці залишили прізвища співробітників першого, «григор'ївського», призову неназваними.

Замість цього в [1] перелічені керівники підрозділів РА (рентгенодіагностичного відділення — Я. Б. Войташевський, рентгенотерапевтичного — Б. К. Розенцвейг, фізичного — П. А. Талько-Гринцевич, стаціонарного — І. П. Корхов, біологічного — Б. А. Шацillo, бібліотеки та музею — М. Ю. Штерман-Фрідман, її помічниця — В. В. Досекіна), які були у штаті вже 1921 року. Від того ж часу розпочинали історію колективу РА і сучасники С. П. Григор'єва. На думку автора [2], саме тоді і сформувалося справжнє ядро співробітників:

«Робота щодо організації РА через смерть С. П. Григор'єва тимчасово припинилась.

Здійснення ідей організації РА після його смерті викликало консолідацію рентгенологічних сил для об'єднаної роботи. Утворене на цей час ядро співробітників (Ф. М. Абрамович, Н. М. Безчинська, Б. М. Варшавський, О. А. Лемберг, А. Л. Халіпський, Я. Л. Шик) забезпечувало проведення складної організаційної роботи. (...)

У серпні 1921 р. управління РА переходить до Б. М. Варшавського, який залучив нові кадри (Я. Б. Войташевський, І. П. Корхов, Б. К. Розенцвейг, А. Ю. Штернман та ін.)».

Академія створювалася зусиллями і рентгенологічної секції Харківського медичного товариства (ХМТ). Однак ця секція виникла теж у 1921 р. [3]:

«Работа секции фактически шла рука об руку с работой Академии. Секция сорганизовалась в марте 1921 г. Ввиду основной задачи — укрепления рентгенологического центра в Харькове, вся деятельность ее в течение первого полугодия направлена была к завершению РА, учрежденной покойным д-ром С. П. Григорьевым. Работа комиссии, избранной организационным собранием секции в составе д-ров Я. Б. Войташевского, И. П. Корхова, Б. К. Розенцвейга, А. Ю. Штернмана и физика П. А. Талько-Гринцевича, увенчалась успехом. (...)

Директором РА по завершении предварительной работы был избран проф. Л. В. Орлов, председателем секции — проф. С. Л. Трегубов, товарищем председателя — д-р А. Ю. Штернман, секретарями — д-ра Я. Б. Войташевский и Б. К. Розенцвейг.

Первые научные заседания секции проходили как конференции научных сотрудников РА, дальнейшие — с 1922 года — как заседания секции ХМО. Заседания происходили регулярно 2 раза в месяц».

* — продовження; початок у т. XIX, вип. 4, 2011

Далі у звіті рентгенологічної секції перелічені основні з 30 доповідей: 9 підготував А.Ю. Штерман, 5 — Я.Л. Шик, 3 — О.А. Лемберг, 2 — І.П. Корхов, по 1 — Ф.М. Абрамович і приват-доцент С.М. Рубашев. Ще кілька доповідей зробили фізики — П.А. Талько-Гринцевич, В. Дукельський, Бутков, проф. Щукарев.

Особливо було підкреслено [3], що «Большинство представленных докладов явилось результатом работ, проведенных в стенах РА».

Не порушуючи питання певних розбіжностей у цих списках імен, констатуємо, що донедавна було невідомо, кого з вищеперелічених осіб узяв на роботу директор С.П. Григор'єв, а хто прийшов до РА вже після його смерті. Крім того, в академії працювали не тільки лікарі-рентгенологи і фізики, але й науковці інших спеціальностей, а також технічний та адміністративно-господарський персонал; імена цих співробітників залишалися не названими.

Заповнити прогалину в історії академії взялися автори статті [4], «метою якої було дослідження процесу створення РА в першій рік її існування (...) та з'ясування того, як формувався перший колектив співробітників академії». Документальну базу роботи склали фонди 2, 166 та 342 Центрального державного архіву вищих органів влади України у Києві, й через 16 років після згадування в праці [1] найперший затверджений склад колективу Академії був, нарешті, введений до наукового обігу [4]:

«Список особового складу РА (наказ НКЗ №90 від 28.06.1920 р.) репрезентує найперший склад:

«Директор Академии — Григорьев С.П.; пом. директора Академии — Драго Н.С.; заведующий физической секцией — Речинский; заведующий анатомической секцией — Бобин; заведующий патолого-анатомической секцией — Пиет; заведующий физиологической секцией — Понировский; заведующий радиохимической секцией — Кияница В.; фотограф-лаборант — Чувакин Е.В.; заведующий диагностическим отделом — Безчинская Н.М.; заведующий терапевтическим отделом — Войташевский; делопроизводитель — Колошина Н.Ф.; машинистка — Бутескул Л.С.; бухгалтер — Зуева Ф.И. (перемещается на должность главного бухгалтера с 15 июня); кладовщик — Бендорф; служители: Зайцев С.В., Пав-

ленко Т., Павленко П., Еременко И., Червакин С., Сувязова С., Жданова А.».

Надалі склад співробітників швидко поповнювався (...). У липні–серпні 1920 р. до штату РА були зараховані: доктор Є.К. Чикіна на посаду завідувачки хіміко-мікроскопічної лабораторії, В.Ф. Кушніренко — асистентом у секцію порівнювальної загальної і рентгенологічної діагностики, А. Нагорний — у секцію біологічної техніки, лікар Д. Маршалкович — лаборантом при фізіологічній секції, П.А. Талько-Гринцевич — на посаду лаборанта фізичної секції, М.П. Єрохіна — на тимчасову службу рентген-помічницею, В.М. Дукельський — на посаду секретаря. (...)

До новоутвореного закладу залучалися спеціалісти з інших міст. Про це свідчить телеграма від 1.07.1920 р. на ім'я Наркомздорів'я (РРФСР — Є.Р., К.Р.) Семашка з проханням відрядити із Новоросійська лікаря І.С. Хазацького, «крайне необхідного работника РА». Але у зв'язку з хворобою лікаря Хазацький затримався і на посаду завідувача рентгено-порівнювальної секції був призначений лише з 22 липня 1920 р.»

Як свідчать дані [4], тільки два лікарі, прийняті на роботу С.П. Григор'євим за його життя, — Безчинська і Войташевський, — увійшли до ядра співробітників (за версією [2]), і лише Войташевський через рік продовжував очолювати відділ, але вже інший — рентгенодіагностичний [1].

Дніпропетровські дослідники істотно збагатили ранню історію РА, але навели короткі біографічні відомості лише про невелику частину першого колективу академії. Ми вирішили з'ясувати докладніше, ким були співробітники «григор'ївського призову», яку роль вони відіграли у становленні академії; хто ще, крім названих у [4] осіб, був прийнятий у РА до жовтня 1920 р. Нижче наведено документальну інформацію щодо цього питання, зібрану в Державному архіві Харківської області (ДАХО) та інших харківських джерелах. Використано архівні матеріали з ф. Р-821, оп. 1 двох видів: 1) накази по НКЗ УРСР, харківському Губздоров'я і його медичним установам; 2) анкети, що заповнювалися лікарями при реєстрації радянськими органами.

З анкети, заповненої 19 липня 1920 р. (спр. 2068, арк. 64), видно, що лікар Драго Микола Степанович, 1890 р. народження, обіймав у цей час посади помічника директора РА й водночас —

помічника завідувача Рентгенологічного відділу (РВ). Драго, за його словами, був призначений на ці посади розпорядженням тов. Семашка у квітні 1920 р., — тобто, раніше офіційного призначення Григор'єва директором РА (див. вище). Отже, Москва через свого емісара з перших днів курирувала створення в Україні рентгенологічної служби, яку започаткувала організація РВ НКЗ УРСР рішенням від 24.04. 1920 р. Доктор М.С. Драго (якщо вірити анкеті — формально перший співробітник майбутньої РА) не був рентгенологом: у 1916 р. він закінчив медичний факультет Московського університету за спеціальністю гінекологія та внутрішні хвороби, науковий ступінь (доктора медицини) отримав там же в 1917 р. Далі доктор Драго повідомив про себе такі факти: мобілізований у 1918 р., в лютому 1919 р. переніс висипний тиф. Одружений. Місце проживання: вул. Пушкінська, 53 — тобто, саме в будівлі академії.

Знайшлися в архіві й відбитки його діяльності як помічника завідувача РВ НКЗ. Так, телефонограмою від 16 липня Драго роз'яснював завгубздоров'я: «Сообщаю, что временно заведующей рентгенологическим кабинетом 2-й советской больницы назначаю врача Бесчинскую, которая будет заведывать этим кабинетом, а также 1-м хирургическим госпиталем» (спр. 181, арк. 135).

Втім вже через місяць наказом по НКЗ помічник завідувача РВ і помічник директора РА д-р Драго з 19 серпня був виключений зі списків співробітників у зв'язку з мобілізацією в армію (спр. 46, арк. 47). Після цього слід Миколи Степановича в історії зникає; імовірно, найближчий помічник С.П. Григор'єва в перші, найважчі, місяці організації академії і всієї рентгенологічної служби України повторив долю Сергія Петровича — помер від тифу чи загинув на фронті. Однак будемо пам'ятати — цього свого помічника Григор'єв не вибирав.

Цитована вище телефонограма Драго роз'яснювала наступний наказ по Губздоров'я: «Врача 1-го хирургического госпиталя тов. Кушніренко считать в командировке в Киев с 15 июля; врача Бесчинскую назначить врио заведующего рентген-кабинетом 1-го хирургического госпиталя и 2-й совбольницы с 15 июля» (спр. 51, арк. 85). Проте, лікар Бесчинська з технічних причин так і не змогла самостійно почати працювати в цьому

рентген-кабінеті [5]: «Третього серпня 1920 р. до НКЗ України надходить прохання від завгубздоровом Харкова — «Губздрав просит откомандированную в 1-й хирургический госпиталь для несения обязанностей зав. рентген-кабинетом №1 врача Бесчинскую оставить при госпитале для несения службы по уходу за больными и ранеными красноармейцами, т. к. в настоящее время рентген-кабинет за порчей трубки не работает». Але «Нарком не признал возможным откомандировать в Хирургический госпиталь врача Бесчинскую».

Лікар Кушніренко був призначений до РА «асистентом сравнительно-рентгенодиагностической секции» з 5 липня, згідно з п. 3 наказу по НКЗ від 9.07.1920 р. (спр. 46, арк. 6), але принаймні до 1921 р. був і у списках лікарів 2-ї Радянської (колишньої Миколаївської) лікарні асистентом або помічником завідувача рентген-кабінету С.П. Григор'єва (спр. 212, арк. 7, 78). Той сам директор РА і завідувач РВ НКЗ перебував у штаті 2-ї Радлікарні доки був живий — у п. 8 наказу по цій лікарні № 35 від 30.10.1920 р. зазначено: «Исключить из списков служащих заведующего рентген-кабинетом д-ра Григорьева, умершего 29 октября. Причитающиеся ему деньги и паек выдать его жене» (спр. 183, арк. 4). Таким чином, всі співробітники РА першого призову одночасно продовжували працювати у інших лікувальних закладах Харкова. Лікар В.Ф. Кушніренко почав працювати з С.П. Григор'євим як рентгенолог не пізніше жовтня 1918 р., коли був вибраний за конкурсом на посаду рентгенолога-ординатора 2-ї Радянської лікарні (спр. 2070, арк. 148); його, на відміну від багатьох інших, можна вірогідно вважати учнем Сергія Петровича.

Василь Федорович народився у 1887 р. Зі щорічних «Списков студентов Императорского Харьковского университета» можна дізнатися, що В.Ф. Кушніренко, син колезького радника, православний, уродженець Полтави, закінчив гімназію в Севастополі та у 1907 р. вступив до Харківського університету, де отримав ґрунтовну підготовку: спочатку пройшов повний курс природничих наук, потім, у 1912/1913 навчальному році, вступив уже на медичний факультет і отримав диплом лікаря під час війни.

Заповнюючи 15.06.1920 р. анкету (спр. 2070, арк. 148), тобто до вступу на роботу в РА, Кушні-

ренко додатково зазначив, що він є українцем, сином акушерки, у 1914 р. закінчив медичний факультет Харківського університету, де з 1913 р. спеціалізувався з рентгенології. Починаючи з грудня 1919 р. працює завідувачем рентген-кабінету хірургічного шпиталю № 1 Губздрава. Крім того, Кушніренко викладає рентгенодіагностику в 1-й Державній зуболікарській школі та «обслуговує губсектор физических методов лечения». Переніс черевний тиф. Одружений, має дитину, проживає за адресою: Гімназична набережна, 7.

За документами ДАХО, через тиждень після зарахування до штату РА Кушніренка відрядили до Києва. Автори [4] відносять відрядження до серпня: «У серпні 1920 р., після переговорів С.П. Григор'єва із завідувачем рентгенівської секції Київського губернського відділу охорони здоров'я, до Києва було відряджено асистента секції порівняльної рентгенодіагностики РА й за сумісництвом працівника аналогічного Харківського губернського відділу Василя Федоровича Кушніренка «для выяснения наличности рентгенимущества и закупки необходимых предметов для РА».

Певно, відряджень було кілька: за даними архіву, Кушніренко остаточно повернувся з Києва тільки під час останньої хвороби С.П. Григор'єва — в жовтні 1920 р. (спр. 51, арк. 185). Наказом по 2-й Радлікарні цього лікаря вважали працюючим з 20 жовтня (спр. 183, арк. 3). А наказ по НКЗ від 22 жовтня свідчив:

«На время болезни директора РА и заведующего РО НКЗ д-ра Григорьева исполнение его обязанностей по указанным должностям временно возлагается на ассистента РА врача Кушниренко» (спр. 46, арк. 83).

Отже, Василю Федоровичу було довірено очолювати, нехай і тимчасово, всю рентгенологію УРСР. Це свідчить, що для НКЗ він був авторитетним спеціалістом, та й Григор'єв, безперечно, довіряв асистентові свого рентген-кабінету. Але лікареві Кушніренку не пощастило — він теж тяжко захворів. 27 жовтня НКЗ наказує «заболевшего ассистента РА тов. Кушниренко полагать больным на дому с 18 октября» (спр. 46, арк. 92); 8 листопада — «убывшего по болезни в месячный отпуск ассистента РА д-ра Кушниренко полагать в таком с 8 сего ноября» (спр. 46, арк. 98); 24 грудня — «убывшего по болезни в отпуск ас-

систента РА тов. Кушниренко полагать в таком по 5.01.1921 г.» (спр. 46, арк. 126) і т.ін. Мабуть, то був висипний тиф або чергове загострення хронічного туберкульозу легень, на який страждав Василь Федорович (спр. 2070, арк. 148).

Отже події, які відбувалися за смертю С.П. Григор'єва, розгорталися без участі його довіреного асистента. В наказі НКЗ від 13.11.1920 р. (спр. 46, арк. 102) повідомляються деякі факти, важливі для ранньої історії РА:

«1. Образовать комиссию в составе д-ров Файншмидта, Хазацкого, тов. Пандре и представителя Рабоче-крестьянской инспекции для учета всего имущества РА, приведения в порядок всей отчетности. Предлагаю все закупленное для РА свезти в академию в недельный срок.

Товарищам Хазацкому и Пандре в трехнедельный срок докончить ремонт и оборудование РА, представить материальную и финансовую сметы, а равно пустить в ход первую очередь рентгенотерапевтического и диагностического отделов. (...)

3. РО НКЗ реформировать в Рентген-подотдел отдела лечебной медицины.

Назначается заведующим Рентген-подотделом отдела лечебной медицины НКЗ д-р Кушниренко — ассистент РА.

4. РА включается в состав 1-го Украинского института научной медицины».

Пункт 3 свідчить, що завідувати рентген-підвідділом був спочатку призначений В.Ф. Кушніренко, а не Ю.П. Тесленко-Приходько, як стверджується в [6]. Але й тут тривала хвороба перешкодила Василеві Федоровичу...

У подальшій долі лікаря Кушніренка чимало нез'ясованого — з якоїсь причини (найшвидше — через ту ж важку хронічну хворобу) він опинився на периферії організаційних процесів і створюваних структур. Згідно з [7], у 1923 р. Кушніренко був рядовим членом рентгенологічної секції ХМТ. «Российский медицинский список» на 1925 р. вказує місцем його роботи м. Вовчанськ і займану посаду — «завлеч». Кушніренко не зробив академічної або іншої кар'єри, не став професором або доцентом, як деякі уже згадані співробітники академії. Його публікації не були включені до переліку основних наукових праць колективу РА в збірнику 1939 р. «Рентгенологія й онкологія в УРСР».

Тим часом аждо початку 1930-х рр. Василь Федорович не раз виступав з доповідями на наукових форумах, представляючи різні міста України:

Кушніренко В.Ф. (Харьков) К вопросу об исследовании оперированных желудков // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1924. – Т. 3, вып. 2. – Приложение (Отчет о II Всесоюзном съезде рентгенологов и радиологов). – С. 40–42.

Кушніренко В.Ф. Желудок после резекции на основании рентгенологического исследования // Труды I Всеукраинского съезда хирургов (Одесса, 15–19.09.1926 г.). – Днепропетровск, 1927. – С. 212–216.

Кушніренко В.Ф. (Киев) Анатомические и функциональные изменения желудочно-кишечного тракта после оперативного вмешательства (рентгенологическая картина) // Вестник рентгенологии и радиологии. – 1928. – Т. 7, вып. 6. – Отчет о V Всесоюзном съезде рентгенологов и радиологов в Киеве, 18–23 мая 1928 г. – С. 515–516.

Кушніренко В.Х. (Симферопіль). Помилки при лікуванні екзема рентгенпромінням // Перший Всеукраїнський з'їзд рентгенологів та радіологів (2–5 лютого 1931 р.). Тези до доповідів. – Харків, 1931. – С. 36.

Від Харкова він був включений до числа радянських учасників X Міжнародного конгресу з радіології в Стокгольмі (1928) як «доктор медицини, рентгенолог Українських рентген-інститутів».

Показово, що займаючись тепер іншою тематикою, В.Ф. Кушніренко виступив на II Всесоюзному з'їзді рентгенологів і радіологів в дискусії з проблемами рентгенодіагностики захворювань нирок, якою колись починав займатися під керівництвом С.П. Григор'єва:

«В практике РА совместно с проф. А.В. Мельниковым нами произведено около 10 пиэлографий с 20% KI, после которых мы отсасывали раствор контрастной жидкости и промывали физиологическим раствором. Пиэлография производилась нередко амбулаторно, осложнений не было.

Работая по методике д-ра С.П. Григорьева, мы в основу диагностических методов кладем и здесь тщательно разработанную рентгеноскопию. Особенно ценные результаты мы получаем для доказательства или отрицания принадлежности тени камню почки. Мы рентгенокопируем, а позже снимаем почку в состоянии а) глубокого вдоха и б) глубокого выдоха. Сохранение равного расстояния в обоих случаях между подозрительной тенью и нижним полюсом почки без сомнения говорит за нахождение камня в почке. Мы пользуемся специально видоизмененным столом Альберс-Шенберга. В течение 10 лет у себя мы не наблюдали безрезультатных операций почек».

За непрямыми даними зрозуміло, що Кушніренко все-таки працював в академії у 1920-ті роки. Але чомусь не був визнаний гідним зараху-

385. KUSCHNIRENKO, Basil.

Dr. med. Röntgenolog des Ukrainischen Röntgeninstitutes, Charkow.

Geb. 1886.

Härkov, U. S. S. R.

В.Ф. Кушніренко.

Джерело: Deuxieme Congres International de Radiologie, Stockholm, 23–27 Juillet 1928. Catalogue des portraits. – Stockholm, 1928. – 240 p.

вання до ядра співробітників [2] і фактично випав з офіційної історії РА. Як мешканець Харкова Василь Федорович востаннє фігурував в адресному довіднику на 1930 р. — за адресою вул. Дівоча, 5. Загалом, життя й сучасники не були милостиві до нього, дійсного рентгенолога й учня Григор'єва.

Навпаки ж, про доктора Я.Б. Войташевського (1888–1952), що одним із перших, як підкреслюють автори [4], подав директорів РА заяву про прийом на роботу й увійшов потім у всі опубліковані «ядра», відомо майже все. Яків Бер(к)ович (надалі — Борисович), іудейського віросповідання, народився в м. Каховці в родині провізора, яка потім переїхала до Харкова; батько лікаря, Б.І. Войташевський, завідував тут аптекою [8] на Кінній площі, буд. 8. В 1908 р. Войташевський-син закінчив із золотою медаллю 1-шу Харківську гімназію і вступив до медичного факультету Імператорського Харківського університету.

Вже в студентські роки він виявив здібності до науки: працюючи в лабораторії на кафедрі загальної патології під керівництвом О.В. Репрьова, Войташевський виконав своє перше дослідження «Изменения количества красных и белых кровяных телец и гемоглобина у животных под влиянием кормления коррелятином Пеля» (1911 р.). А в 1913 р. він закінчив курс з відзнакою та розпочав академічну кар'єру.

Нагадаємо: професор Репрьов з 1923 р. очолював у РА біологічний відділ і патофізіологічну лабораторію [9], а раніше написав передмову до брошури С.П. Григор'єва «Новейшие точки зрения в рентгенологии» (Харків, 1920), представивши її автора як «заведывающего рентгенологическими кабинетами лаборатории общей и экспериментальной патологии Харьковского университета и Харьковской Николаевской больницы». Як ми припустили раніше (див. УРЖ, 2010, №4), О.В. Репрьов підтримував проект РА ще в 1919 р. Тому не виключено, що він і познайомив тоді її майбутнього директора з майбутнім співробітником.

Одержавши диплом лікаря, Я.Б. Войташевський був прийнятий понадштатним ординатором до госпітальної хірургічної клініки Харківського жіночого медичного інституту (ХЖМІ), яка розташовувалася в Харківській Олександрівській міській лікарні. І вже в наступному, 1914 році в столичному щотижневику «Врачебная газета»

були надруковані відразу дві праці молодого лікаря: «Применение сернокислой магнезии при полной задержке мочи» (№ 7, с. 255–257) та «Диагностика переломов надколенника» (№ 36, с. 1153–1154; № 38, с. 1192–1194). Друга з них була справжнім гімном рентгенодіагностиці та містила 5 рентгенограм, а також красномовну фразу: «Единственный способ, дающий возможность поставит безошибочный диагноз перелома, это — исследование лучами Рентгена, но не рентгеноскопия, а только рентгенография».

Це, вочевидь, і спонукало керівництво (кафедру очолював доц. І.В. Кудинцев) направити великонадійного понадштатного ординатора в 1914 р. «на стажування в Берліні та Відні за фахом хірургія та рентгенологія» [4]. Войташевський підтверджував у анкеті (спр. 2066, арк. 5), що слухав у Берліні додаткові курси з рентгенології у клініці Bier'a й на фірмі Sanitas, що виробляла рентгенівське обладнання. Втім, зрозуміло, що війна Росії з Німеччиною та Австрією перервала стажування молодого ординатора.

Згідно з одним із джерел, він служив на її фронтах військовим лікарем і повернувся до Харкова тільки у 1918 р. [10]. Але насправді вже міські адресні довідники на 1917 р. (зокрема й [8]) знову, як і в 1914 р., вказували місцем проживання лікаря Я.Б. Войташевського будинок по вул. Сумській, 6.

Протягом громадянської війни, з 1918 по 1920 р., Яків Борисович, за його словами, працював головним лікарем 1-го лікарняного ізолятора, а також лаборантом хірургічної госпітальної клініки при Харківському медичному інституті (до 1920 р. ХЖМІ. — Є.Р., К.Р.). У 1920 році склав іспит на звання доктора медицини [4].

У анкеті, заповненій вже в 1921 р. (спр. 2066, арк. 5), Яків Борисович, тепер уже росіянин, перелічив п'ять місць своєї роботи: 1) лаборант хірургічної госпітальної клініки; 2) хірург-рентгенолог 1-ї Радянської лікарні; 3) завідувач рентгенодіагностичного відділу РА; 4) лектор Саносвіту Губздраву; 5) викладач школи сестер милосердя Губздраву.

За даними ДАХО, у січні-березні 1920 р. д-р Войташевський перебував на посаді завідувача ізолятора №1 для заразних хворих на вул. Благовіщенській, 17 (спр. 14, арк. 6; спр. 54, арк. 20). Але не тільки: як повідомляли «Известия НКЗ

УССР» (1920, № 5–6, с. 18–19), 20 липня він виступив із доповіддю на Українській нараді з медичної освіти при НКЗ. Спочатку вона була скликана як з'їзд, але через те, що делегатів приїхало небагато, ранг форуму довелося знизити; одним із секретарів президії наради був інший згаданий у [4] співробітник РА першого призову — д-р Д.Б. Маршалкович.

Прийнято вважати, що на цій нараді С.П. Григор'євим було повідомлено проєкт РА, після чого Раднарком УРСР і прийняв історичну постанову про її створення. Однак у звіті про нараду, навіть у докладному переліку виступів, не згадується доповідь Григор'єва, тоді як доповідь д-ра Войташевського «О подготовке зубврачей к исполнению обязанностей лекторов» там зазначена.

Що стосується роботи в хірургічній госпітальній клініці, яку й після війни продовжував очолювати І.В. Кудинцев, то перша публікація молодого вченого (Регенерация длинных трубчатых костей при остеомиелите // Врачебное дело, 1920, № 11, С. 347–352) начебто продовжила рентгенодіагностичну тематику: в ній повідомлялося про три давніх (1913, 1914 і 1917 рр.) випадки операції надкiсткової резекції в Харківській Олександрівській і Слуцькій земських лікарнях. Утім, про можливість ікс-променів у статті було сказано лише: «На рентгеновском снимке, произведенном через 3,5 месяца после операции, видны неясно очерченные контуры восстановившейся большеберцовой кости без полости».

Настільки ж неясно окресленими виявилися контури подальшої діяльності д-ра Войташевського в галузі рентгенології. Як ми переконалися вище, він, будучи обраним у 1921 р. секретарем рентгенологічної секції ХМТ, не виступав на секції з повідомленнями [3]. З аналізу понад 40 публікацій Я.Б. Войташевського різних років з'ясувалося, що серед них була лише одна, так би мовити, «профільна» назва: «Значение рентгенологии в диагностике» (Вестник современной медицины, 1925, № 7, с. 13–14). Але ця невелика стаття фактично є лекцією для студентів або лікарів-курсантів, раніше із предметом не знайомих. Сам автор, що обмежився загальними словами, іменує її «кратким обзором применения великого открытия Рентгена в области диагностики, дающим представление о необычайной ценности, достоверности и незаменимости этого метода иссле-

дования в медицине. Вспоминая прошлое великих открытий в медицине, мы видим, что очень часто наступало разочарование — ценность и значение открытия с течением времени все уменьшались, и применение отходило в область истории. Но в отношении к рентгенологии разочарование наступить не может».

Ще приклад: перераховуючи й докладно описуючи в статті «Современная диагностика хирургических заболеваний почек» методи дослідження ниркових хворих, Я.Б. Войташевський поставив пієлографію та рентгенографію на останні місця в довгому списку. А викладення ним суті цих рентгеновських методів, яке різко контрастує лаконічністю із цитованим вище виступом В.Ф. Кушніренка, явно свідчить: Яків Борисович не працював із С.П. Григор'євим як рентгенолог і не був учнем останнього.

Головна справа життя талановитого харківського вченого була, як видно нижче, далекою від рентгенодіагностики та рентгенотерапії. З публікацій випливає, що Войташевський, повернувшись на кафедру, із захопленням розбудовував іншу, не рентгеновську довоєнну тему. Восени 1922 р. він виступив на XV з'їзді російських хірургів у Петрограді з доповіддю «Лечение сернокислой магnezией расстройств мочеиспускания», яку було опубліковано в матеріалах з'їзду (Петроград, 1923, с. 367–370), а також у вигляді статті (Новый хирургический архив, 1923, т. 3, № 1, с. 29–35). Синхронно з дослідженнями на хворих Я.Б. Войташевський проводив докладні експерименти на холодно- і теплокровних тваринах у лабораторії кафедри фармакології (кер. проф. Я.Я. Постоєв), результати яких увійшли в статтю «Экспериментальные исследования и клинические наблюдения над действием сернокислой магnezии» (Врачебное дело, 1925, № 6, с. 481–488, № 8, с. 661), надруковану також і німецькою мовою. Ставши в 1923 р. доктором медицини, а пізніше й доцентом кафедри госпітальної хірургії, Войташевський переключився на оперативну хірургію, не залишаючи, однак, улюбленого об'єкта. В 1926 р. він виступив на I Всесоюзному з'їзді урологів у Москві з доповіддю «Оперативное лечение гонорейных стриктур уретры» (надрукована в журналі «Урология», 1927, т. 4, № 1, с. 18–21), а українським читачам розповів про з'їзду «Врачебном деле» (1926, № 17–18). У другій

Яків Борисович Войташевський

половині 1920-х рр. виходять статті Я.Б. Войташевського «Наблюдения над изменением поверхностного натяжения и кислотных ионов мочи после операции» (Новая хирургия, 1926, т. 2, № 2, с. 129–134), «Опухоли мочевого пузыря» (Вестник современной медицины, 1927, № 22, с. 1401–1407), «Уретральные и парауретральные осложнения при гонорее» (Там же, 1928, № 22, с. 1405–1409).

Гонорея остаточно залучила Я.Б. Войташевського до урології, і на межі 30-х рр. він очолив відділення сечостатевих хвороб Українського державного НДІ венерології й дерматології; пізніше почав викладати у Всеукраїнському інституті заочної медичної освіти. З його ініціативи в 1932 р. була організована урологічна секція ХМТ; він і став її головою. Вчасний маневр сприяв отриманню Яковом Борисовичем професорського звання, з яким він повернувся перед Великою Вітчизняною війною до Харківського медичного інституту (ХМІ). Згідно з «Енциклопедією сучасної України», т. 5, 2006 р., професор Войташевський з 1938 р. — завідувач курсу урології, декан педіатричного факультету 2-го ХМІ, з 1941 р. — доцент Ташкентського медінституту, з 1944 р. доцент, пізніше знову професор ХМІ.

До кінця своїх днів він залишався урологом. Основні теми його післявоєнних публікацій: лікування розладів сечовипускання, гонореї (гоніофільтратом, стрептоцидом, потім антибіотиками), стриктур уретри (у війну — травматичних при пораненнях), робота Харківського урологічного товариства.

Єдине, чого неможливо знайти в цьому океані інформації — це конкретних відомостей про діяльність Я.Б. Войташевського на посаді керівника відділу РА й аналізу результатів цієї діяльності. З відстані сьогоднішнього дня важко зрозуміти, за

що сучасники неодмінно включали Якова Борисовича до «ядра співробітників». Так, він починав займатися рентгенологією, але зробив у цій галузі набагато менше, ніж В.Ф. Кушніренко.

Проте відсутність у цьому ядрі прізвища д-ра Маршалковича, на наш погляд, цілком справедлива. Автори [4] не уточнюють, коли цей лікар був прийнятий на роботу С.П. Григор'євим на посаду лаборанта при фізіологічній секції. Згідно з матеріалами ДАХО (спр. 46, арк. 4), дане призначення було проведено наказом по НКЗ від 7.07.1920 р. — п. 5 наказу свідчив: «Назначаються на должности в РА врач Маршалкович Д.Б. — лаборантом при физиологической секции с 3 июля, тов. Рапп В.П. — зав. библиотекой с 1 июля».

Таким чином, він був секретарем доленосної для академії наради 20 липня 1920 р. уже як її штатний співробітник. Однак свою реєстраційну анкету (спр. 2072, арк. 134) Давид Борисович Маршалкович заповнив 22 червня; з неї ми довідуємося, що він народився в 1893 р. у єврейській родині, закінчив гімназію в Житомирі, а медичну освіту завершив у Києві в 1918 р. за фахом «внутрішні хвороби». У наступні два роки Маршалкович служив у багатьох організаціях, назви яких часто не можна зрозуміти через нерозбірливий почерк — від госпіталю в Москві (?) і санаторію в Боярці (?) до Управління повноважного представника Російського товариства Червоного Хреста й НКЗ УРСР. На момент заповнення анкети Маршалкович був нежонатим, проживав у Харкові за адресою вул. Садова, буд. 6, кв. 4.

Давида Борисовича не згадували ні сучасники, ні історики (аж до статті [4]) як співробітника РА або хоча б як члена рентгенологічної секції ХМТ. В «Российском медицинском списке» на 1925 р. він уже значиться лікарем курорту Куяльник. Хоча наказу про звільнення лаборанта фізіологічної секції РА поки не знайдено, можна припустити, що Д.Б. Маршалкович швидко покинув Харків.

І не прогадав: як впливає з його довоєнних публікацій, Маршалкович, працюючи в одеських НДІ (курортології та бальнеології, харчування та ін.), виріс до звання професора (1937). У СРСР Давида Борисовича вважали одним із основоположників лікувальної дієтології. Велику Вітчизняну війну професор Маршалкович провів у фронтових госпіталях, став майором медичної служ-

би. Військову кар'єру він не залишив і після Перемоги — служив у Польщі, був головним терапевтом Московського військового округу. Статті полковника Д.Б. Маршалковича продовжували виходити у «Военно-медицинском журнале» аж до 1967 р.

Рентгенологією Давид Борисович не займався, але деяке відношення до неї все-таки мав: з короткого некролога у «Врачебном деле» (1926, № 5, с. 460) видно, що харківським рентгенологом була його землячка й дружина: «23 февраля с. г. 34-х лет от роду скончалась в Одессе от прободного перитонита д-р Фанни Иосифовна Маршалкович (Вейнберг). Она окончила гимназию в Житомире в 1909 г. и поступила на Высшие женские медицинские курсы в Харькове. По окончании оставлена штатным ординатором при факультетской хирургической клинике проф. Орлова до 1917 г. Затем работала в лечебнице Лихоносова, в санаториях Евпатории, Одессы. С 1924 г. — в Рентгеновском институте при 3-й советской больнице в Одессе. Клинический стаж давал ей большие преимущества как рентгенологу».

Вищі жіночі медичні курси, основані в Харкові Н.І. Невіандт у 1907 р., були захоплені ХМТ в 1910 р. під приводом їх банкрутства й перейменовані в ХЖМІ, який і закінчували перші набори курсисток. Згідно з анкетною (спр. 2066, арк. 33), заповненою нею 18.06.1920 р., Фанні Вайнберг закінчила ХЖМІ у 1914 р. і наступного року спеціалізувалася з хірургії та рентгенології. Згідно з [8], ординатором факультетської хірургічної клініки (керівник проф. Л.В. Орлов, адреса вул. Сумська, 86) дійсно була Фанні Осипівна Вайнберг; цю інформацію підтверджує й адресний довідник «Весь Харьков» на 1917 р.

Лікарня д-ра Д.В. Лихоносова — великий на ті часи приватний хірургічно-гінекологічний заклад Харкова з пологовим відділенням і рентгенівським кабінетом.

Леоніду Володимировичу Орлову, учителю С.П. Григор'єва [11] і директору РА в 1922–1923 рр., харківська рентгенологія зобов'язана багатьма досягненнями. Звичайно, його учениця Фанні Вайнберг (Вейнберг), що виїхала з Маршалковичем до Одеси і рано померла, не залишила сліду в історії. Але в тому ж довіднику [8] у списку орловських ординаторів перед нею стоїть куди відоміше й не раз згадуване вище прізвище рент-

генолога «григор'ївського» призову: Н.М. Безчинської!

(Далі буде)

Література

1. Пилипенко М.І., Артамонова Н.О., Бусигіна Н.О. // УРЖ. — 1994. — Т. II, вип. 2. — С. 123–130.
2. Варшавський Б.М. // Рентгенологія і онкологія в УРСР. — Харків: Держмедвидав, 1939. — С. 9–19.
3. Врачебное дело. — 1922. — № 21–23. — С. 649–650.
4. Кисільова Т.О., Савчук В.С. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та філософія науки і техніки». — 2010. — Вип. 18. — С. 96–107.
5. Кисільова Т.О. // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Тематичний випуск «Історія науки і техніки». — 2011. — № 1. — С. 57–63.
6. Пилипенко М.І., Артамонова Н.О., Бусигіна Н.О., Кононенко О.К. // УРЖ. — 1994. — Т. II, вип. 1. — С. 59–64.
7. Бурлаченко Г.А., Лемберг А.А. // 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861–1961). — Киев: Здоровье, 1965. — С. 239–244.
8. Харьковский медицинский адрес-календарь на 1917 г. — Харьков, 1917. — 128 с.
9. Артамонова Н.О., Арнаутів А.К., Бусигіна Н.О. // УРЖ. — 1995. — Т. III, вип. 3. — С. 185–199.
10. Перцева Ж.Н. Харьковская урология и ее адепты. — Электронный ресурс repo.knpu.edu.ua/handle/123456789/715.
11. Русанов К.В. // Новости медицины и фармации. — 2008. — № 1. — С. 20–21.

Надходження до редакції 25.10.2012.

Прийнято 26.10.2012.

Адреса для листування:
Русанова Євгенія Георгіївна,
вул. Космонавтів, 8, кв. 12,
Харків, 61103, Україна.
e-mail: construsanov@yandex.ru